Materiallar to’plami · Conference Proceedings
QATAG‘ON QURBONLARI: TARIXIY XOTIRA, MILLIY O‘ZLIK VA MA’NAVIY MEROS
10 September – 10 October 2026
UDK 004

ALGORITMIK TA’SIR SHAROITIDA YOSHLARNING AXBOROT ERKINLIGI, TANLOV AVTONOMIYASI VA KIBERXAVFSIZLIK MADANIYATI

Baxtiyorjon Baxodirjon o‘g‘li Yusupov*
Farg‘ona davlat universiteti mustaqil izlanuvchisi
✉ fargonasahariib@gmail.com

ANNOTATSIYA

Mazkur tezisda raqamli platformalarning algoritmik mexanizmlari sharoitida yoshlarning axborot erkinligi, tanlov avtonomiyasi va kiberxavfsizlik madaniyati o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik ijtimoiy-falsafiy jihatdan tahlil qilinadi. Tavsiya algoritmlarining axborotni saralash, ustuvorlashtirish va personallashtirish orqali yoshlarning axborot tajribasini shakllantirish xususiyatlari ochib beriladi. Algoritmik vositachilik sharoitida erkin tanlovning mazmuni, raqamli subyektlik, kognitiv mustaqillik va kiberxavfsizlik madaniyatining yangi mezonlari asoslanadi.

Kalit so‘zlar

algoritmik ta’sir, yoshlar, axborot erkinligi, tanlov avtonomiyasi, kiberxavfsizlik madaniyati, raqamli subyektlik, tavsiya algoritmi, personallashtirish, kognitiv mustaqillik, raqamli savodxonlik.

DOI: 10.5281/zenodo.23281700

KIRISH

Raqamli jamiyat taraqqiyotining zamonaviy bosqichida yoshlarning axborot bilan munosabati tubdan o‘zgarmoqda. Avval axborot olish imkoniyati, asosan, manbalarning mavjudligi va ulardan foydalanish huquqi bilan belgilangan bo‘lsa, bugungi kunda foydalanuvchiga qaysi axborotning ko‘rsatilishi ham alohida ahamiyat kasb etmoqda. Ijtimoiy tarmoqlar, videoplatformalar, qidiruv tizimlari va boshqa raqamli xizmatlarda foydalanuvchi duch keladigan axborotning katta qismi algoritmik mexanizmlar yordamida saralanadi. Shu sababli axborot erkinligi masalasi endilikda faqat axborotga kirish huquqi emas, balki algoritmik vositachilik sharoitida mustaqil fikr va tanlovni saqlab qolish muammosini ham qamrab oladi.

Algoritmlarning jamiyat hayotidagi roli texnik vositachilik bilan chegaralanmaydi. T.Gillespie algoritmlarni ommaviy axborotning ko‘rinishi va dolzarbligini belgilashda ishtirok etuvchi muhim mexanizmlar sifatida tahlil qiladi [1]. Bu jihat ayniqsa yoshlar uchun dolzarbdir, chunki ularning dunyoqarashi, iste’mol odatlari, madaniy qiziqishlari va ijtimoiy munosabatlarining muayyan qismi raqamli platformalar muhitida shakllanadi. Algoritm qaysi axborotni foydalanuvchiga tavsiya etishi orqali uning e’tibor maydoniga bilvosita ta’sir ko‘rsatadi.

Shu o‘rinda axborot erkinligi va axborot ko‘pligi bir xil tushuncha emasligini ta’kidlash lozim. Insonning cheksiz miqdordagi axborotga texnik kirish imkoniyati uning barcha muqobil qarashlar bilan real tanishishini anglatmaydi. E.Pariser personallashtirilgan algoritmik filtrlash foydalanuvchining avvalgi qiziqishlari va xatti-harakatlariga mos kontentni ustuvor ko‘rsatishi natijasida o‘ziga xos “filter bubble” yuzaga kelishi mumkinligini ta’kidlaydi [2]. Bunday vaziyatda foydalanuvchi axborot tanlayotgandek ko‘rinsa-da, tanlov amalga oshiriladigan axborot maydoni avvaldan algoritmik tarzda shakllantirilgan bo‘lishi mumkin.

Bu holat tanlov avtonomiyasi tushunchasini qayta ko‘rib chiqishni talab qiladi. Avtonom tanlov shaxsning faqat bir nechta variantdan birini tanlash imkoniyatiga ega ekanligini emas, balki variantlar qanday shakllantirilganini anglash, ularni tanqidiy baholash va tashqi ta’sirga nisbatan refleksiv munosabat bildirish qobiliyatini ham nazarda tutadi. Shu ma’noda raqamli muhitda erkin tanlov “men nimani tanladim?” savolidan tashqari, “nega aynan shu variant menga ko‘rsatildi?” degan savolni ham o‘z ichiga oladi.

L.Floridi raqamli texnologiyalar inson mavjud bo‘lgan axborot muhitini qayta shakllantirib, inson va axborot o‘rtasidagi munosabatlarga yangi mazmun berayotganini ko‘rsatadi [3]. Shundan kelib chiqib, algoritmik muhitdagi yoshni passiv axborot iste’molchisi emas, balki texnologik vositachilikning mohiyatini tushunishga qodir raqamli subyekt sifatida shakllantirish muhimdir. Raqamli subyektlik insonning platformadagi faoliyatini boshqarish, tavsiya mexanizmlariga ongli munosabat bildirish va axborot tanlovining oqibatlarini baholash qobiliyatida namoyon bo‘ladi.

Algoritmik ta’sir yoshlarning kognitiv mustaqilligi masalasini ham yuzaga chiqaradi. Personallashtirilgan axborot oqimi insonning mavjud qarashlariga mos kontentni muntazam ravishda taklif qilgan sharoitda muqobil pozitsiyalar bilan to‘qnashuv kamayishi mumkin. Natijada o‘z qarashlarini qayta baholash, dalillarni solishtirish va qarama-qarshi fikrni tushunish imkoniyatlari torayishi ehtimoli mavjud. Shu sababli zamonaviy axborot madaniyatida mustaqil fikrlash faqat ma’lumotni o‘zlashtirish emas, balki algoritm tomonidan yaratilgan axborot chegarasidan tashqariga chiqib, alternativ manbalarni izlash qobiliyatini ham talab qiladi.

Bunday sharoitda kiberxavfsizlik madaniyatining mazmuni ham kengayadi. An’anaviy tushunchada u parol xavfsizligi, zararli dasturlardan himoyalanish, fishing xabarlarini aniqlash va shaxsiy ma’lumotlarni ehtiyot qilish kabi ko‘nikmalar bilan bog‘langan. Algoritmik jamiyatda esa kiberxavfsizlik madaniyati shaxsning uning e’tibori, qarori va xulq-atvoriga qanday raqamli mexanizmlar ta’sir qilayotganini tushunishini ham talab etadi. Demak, kiberxavfsizlikning yangi modeli texnik himoya bilan bir qatorda kognitiv himoyalanganlikni ham qamrab olishi kerak.

Kognitiv himoyalanganlik deganda insonni barcha tashqi ta’sirlardan ajratish nazarda tutilmaydi. Chunki ijtimoiy hayotning o‘zi turli ta’sir va muloqotlar tizimidan iborat. Uning mohiyati shaxsning ta’sirni anglash, axborotning maqsadini aniqlash, dalil va emotsional ta’sirni farqlash hamda qarorni refleksiv tarzda qabul qilish qobiliyatida namoyon bo‘ladi. Shu jihatdan algoritmik muhitdagi kiberxavfsizlik “qurilmani himoyalash”dan “qaror qabul qiluvchi subyektning mustaqilligini himoyalash”ga tomon kengayadi.

Muammoning yana bir muhim jihati shaxsiy ma’lumotlar va xulq-atvorni bashorat qilish o‘rtasidagi aloqadir. S.Zuboff zamonaviy raqamli platformalarda foydalanuvchining xatti-harakatlari haqidagi ma’lumotlardan kelajakdagi xulq-atvorni prognozlash va unga ta’sir ko‘rsatish imkoniyatlari paydo bo‘lganini tahlil qiladi [4]. Yosh foydalanuvchining ko‘rgan videosi, bosgan havolasi, qidirgan so‘zi yoki kontentga sarflagan vaqti keyingi tavsiyalar uchun ma’lumotga aylanishi mumkin. Natijada shaxsning raqamli izi uning keyingi axborot muhitini shakllantirishda ishtirok etadi.

Shu sababli maxfiylik va tanlov avtonomiyasi o‘zaro bog‘liq qadriyatlar sifatida namoyon bo‘ladi. Shaxsiy ma’lumotlar ustidan nazoratning zaiflashishi faqat maxfiylikka tahdid emas, balki foydalanuvchiga qaratilgan ta’sirni yanada aniq personallashtirish imkoniyatini ham oshirishi mumkin. Demak, yoshlarning shaxsiy ma’lumotlarni himoya qilish ko‘nikmasini shakllantirish ularning axborot tanlovi mustaqilligini ta’minlashning ham muhim shartidir.

Algoritmik ta’sirni baholashda uni mutlaq salbiy hodisa sifatida talqin qilish ham metodologik jihatdan bir tomonlama bo‘ladi. Tavsiya tizimlari katta axborot oqimidan foydalanuvchi uchun dolzarb materiallarni topish, ta’lim resurslariga kirish, yangi bilim va imkoniyatlarni aniqlashni yengillashtirishi mumkin. Muammo algoritm mavjudligining o‘zida emas, balki uning qanday maqsadga yo‘naltirilgani, qaysi mezon asosida tavsiya berishi va foydalanuvchi ushbu jarayonni qay darajada anglashidadir. Shu bois algoritmik ta’sirni boshqarishning maqbul modeli texnologiyani rad etishga emas, insonning ongli ishtirokini kuchaytirishga asoslanishi zarur.

Mazkur masalada UNESCOning sun’iy intellekt etikasi bo‘yicha tavsiyasida inson avtonomiyasi, shaffoflik, axborot va media savodxonligi hamda inson huquqlarini ta’minlashga alohida e’tibor qaratilgan [5]. Bu prinsiplar yoshlarning algoritmik muhitdagi axborot erkinligini ta’minlashda ham metodologik ahamiyatga ega. Ayniqsa, yosh foydalanuvchiga tavsiya tizimlarining asosiy ishlash tamoyillari, personallashtirish mexanizmlari

va ma’lumotlardan foydalanish usullari haqida tushunarli bilim berilishi zarur.

Shundan kelib chiqib, algoritmik savodxonlikni zamonaviy kiberxavfsizlik madaniyatining tarkibiy elementi sifatida belgilash mumkin. Algoritmik savodxonlik dasturlashni bilish bilangina o‘lchanmaydi. U foydalanuvchining raqamli platformalarda ko‘rinayotgan kontent neytral va tasodifiy emasligini tushunishi, tavsiyalar ortida muayyan saralash mezonlari mavjudligini anglashi, o‘zining raqamli xatti-harakatlari tavsiya tizimiga ta’sir qilishini bilishi va zarur hollarda axborot doirasini mustaqil kengaytirish qobiliyatini anglatadi.

Yoshlarning axborot erkinligini himoya qilishda ta’lim instituti alohida rol o‘ynaydi. An’anaviy media savodxonligi “ishonchli va ishonchsiz manbani ajratish” ko‘nikmasiga urg‘u bergan bo‘lsa, zamonaviy ta’lim “nega aynan shu axborot menga ko‘rsatildi?”, “platforma mening e’tiborimdan qanday manfaatdor?”, “ushbu tavsiya mening avvalgi faoliyatim bilan qanday bog‘langan?” kabi savollarni qo‘yish qobiliyatini ham shakllantirishi kerak. Bu yoshlarning raqamli muhitga tanqidiy, biroq texnofobik bo‘lmagan munosabatini rivojlantiradi.

O‘zbekiston sharoitida yoshlarning raqamli faolligi ortib borishi axborot va kiberxavfsizlik ta’limining mazmunini yangilash zaruratini kuchaytiradi. O‘zbekiston Respublikasining “Kiberxavfsizlik to‘g‘risida”gi Qonuni kiberxavfsizlik sohasidagi munosabatlarning huquqiy asoslarini belgilaydi [6]. Shu bilan birga, yoshlarning xavfsiz raqamli faoliyati faqat texnik va huquqiy himoya vositalari bilan ta’minlanmaydi. Algoritmik tavsiyalarni tushunish, shaxsiy ma’lumotga mas’uliyatli munosabat, muqobil manbalarni izlash, manipulyativ kontentni anglash va mustaqil qaror qabul qilish ko‘nikmalarini rivojlantirish ham strategik ahamiyatga ega.

Xulosa. Algoritmik ta’sir sharoitida yoshlarning axborot erkinligi axborotga cheklanmagan kirish imkoniyati bilangina belgilanmaydi. Uning mazmuni axborot oqimining qanday shakllantirilayotganini anglash, algoritmik vositachilikni tanqidiy baholash va tanlov ustidan kognitiv nazoratni saqlab qolish qobiliyatini ham qamrab oladi. Shu asosda tanlov avtonomiyasini “variantlar orasidan erkin tanlash”dan kengroq — tanlov arxitekturasini anglagan holda mustaqil qaror chiqarish imkoniyati sifatida talqin qilish maqsadga muvofiq. Kiberxavfsizlik madaniyati esa texnik xavfsizlik, axborot savodxonligi va algoritmik savodxonlikning integrativ birligiga aylanishi zarur. Demak, algoritmik jamiyatda yoshlarni himoya qilishning istiqbolli modeli ularni raqamli muhitdan cheklashga emas, balki algoritm ta’sirini tushunadigan, axborot doirasini mustaqil kengaytira oladigan va ongli tanlov qiladigan raqamli subyekt sifatida shakllantirishga asoslanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Gillespie T. The Relevance of Algorithms // *Media Technologies: Essays on Communication, Materiality, and Society* / Ed. by T. Gillespie, P.J. Boczkowski, K.A. Foot. Cambridge, MA: MIT Press, 2014. P. 167–194.

2. Pariser E. *The Filter Bubble: What the Internet Is Hiding from You*. New York: Penguin Press, 2011. P. 9–20.

3. Floridi L. *The Fourth Revolution: How the Infosphere Is Reshaping Human Reality*. Oxford: Oxford University Press, 2014. P. 40–61.

4. Zuboff S. *The Age of Surveillance Capitalism: The Fight for a Human Future at the New Frontier of Power*. New York: PublicAffairs, 2019. P. 8–12, 93–100.

5. UNESCO. *Recommendation on the Ethics of Artificial Intelligence*. Paris: UNESCO, 2021. P. 20–24, 35–36.

6. O‘zbekiston Respublikasining “Kiberxavfsizlik to‘g‘risida”gi Qonuni, O‘RQ-764-son, 2022-yil 15-aprel // *Qonunchilik ma’lumotlari milliy bazasi*. – 16.04.2022. – № 03/22/764/0313.